

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1297/2024-2-23>

В. В. Шевчук, М. М. Тесленко, Л. П. Клевака

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», Полтава, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7101-7617> – В. В. Шевчук

<https://orcid.org/0000-0003-4676-7736> – М. М. Тесленко

<https://orcid.org/0000-0001-6924-8221> – Л. П. Клевака

viktoriiashevchuk@pano.pl.ua

НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ У ЗАГАЛЬНУ ТА ВІКОВУ ПСИХОЛОГІЮ І ПСИХОЛОГІЮ ТВОРЧОСТІ

Наприкінці ХХ століття в Україні почалися процеси деідеологізації суспільства, що сприяло зростанню інтересу до національної спадщини у сфері культури. Зростання значення психологічної науки та її суспільного авторитету висуває нові вимоги до вивчення її історії та визначення перспектив подальшого розвитку.

Подальший розвиток української психології неможливий без переосмислення та систематизації історичної спадщини вітчизняної психологічної науки. Незважаючи на значну кількість літератури, присвяченої історії психології, історія української психології містить багато недосліджених аспектів. Зокрема, недостатньо вивчено регіональні особливості розвитку психологічної науки та їх вплив на її загальний прогрес.

Історія розвитку психології в окремих регіонах України розглядається в працях Л. Акімової, І. Данилюка, О. Іванової, О. Матласевича, П. Пелехи, І. Пивоварчика та О. Чебикіна, С. Пухно, Ю. Рождественський. Водночас історія становлення психологічної науки на Полтавщині залишається практично не вивченою. Психологічна думка цього регіону пройшла складні етапи розвитку, які потребують подальших досліджень.

Метою статті є розкриття наукового внеску учених Полтавщини у розвиток загальної, вікової психології та психології творчості.

Серед вчених, пов'язаних із Полтавщиною, які зробили вагомий внесок у розвиток вікової психології та психології творчості, варто відзначити Л. М. Проколієнко (1927–1989), Ю. В. Гільбуха (1928–2000), В. О. Моляко (1937 р. н.), В. Моргуна (1947 р. н.) та П. Мясюда (1951 р. н.), розробки яких набули національного значення та визнання в галузі розвитку пізнавальних процесів у дітей, формування особистості дитини, становлення її в колективі та вдосконалення психологічної підготовки педагогічні працівники.

Ключові слова: історія психології, психологія творчості, вікова психологія.

V. V. Shevchuk, M. M. Teslenko, L. P. Klevaka

National University «Yuriy Kondratyuk Poltava Polytechnic», Poltava, Ukraine

SCIENTIFIC WORK OF REPRESENTATIVES OF THE POLTAVA PSYCHOLOGICAL SCHOOL IN GENERAL, AGE PSYCHOLOGY AND PSYCHOLOGY OF CREATIVITY

At the end of the 20th century, the processes of de-ideologization of society began in Ukraine, which contributed to the growth of interest in the national heritage in the sphere of culture. The growth of the importance of psychological science and its public authority puts forward new requirements for the study of its history and the determination of prospects for further development.

The further development of Ukrainian psychology is impossible without rethinking and systematizing the historical heritage of domestic psychological science. Despite the significant amount of literature devoted to the history of psychology, the history of Ukrainian psychology contains many unexplored aspects. In

particular, the regional features of the development of psychological science and their influence on its overall progress have not been sufficiently studied.

The history of the development of psychology in individual regions of Ukraine is considered in the works of L. Akimova, I. Danylyuk, O. Ivanova, O. Matlasevich, P. Pelekha, I. Pyvovarchyk and O. Chebykin, S. Pukhno, Yu. Rozhdestvensky. At the same time, the history of the formation of psychological science in the Poltava region remains practically unstudied. The psychological thought of this region has gone through complex stages of development that require further research.

The purpose of the article: to reveal the scientific contribution of scientists from the Poltava region to the development of general, age-related psychology and the psychology of creativity.

Among the scientists associated with the Poltava region who have made a significant contribution to the development of age-related psychology and the psychology of creativity, it is worth noting L. Prokolienko (1927–1989), Yu. Gilbukh (1928–2000), V. Molyak (born 1937), V. Morgun (born 1947) and P. Myasoyda (born 1951), whose developments have gained national significance and recognition in the field of the development of cognitive processes in children, the formation of a child's personality, its formation in a team and the improvement of the psychological training of pedagogical workers.

Key words: history of psychology, psychology of creativity, age psychology.

Постановка проблеми та її зв'язок із науковими та практичними завданнями. Наприкінці ХХ століття в Україні розпочалися процеси деідеологізації суспільства та зростання інтересу до національних здобутків у сфері культури. Проголошення незалежності України підсилило потребу в усвідомленні власної історії, культури, освіти та науки. Особливу увагу до розвитку вітчизняної науки було підкреслено в Національній доктрині розвитку освіти, яка визначила психологічну науку як один із пріоритетних напрямів державної політики. Це зумовлено її важливою роллю у формуванні інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості й суспільства. Зростання значення психологічної науки та її авторитету в суспільстві висуває нові вимоги до досліджень у сфері її історії та перспектив розвитку.

Подальший розвиток української психології неможливий без переосмислення й узагальнення історичної спадщини вітчизняної психологічної думки. Попри велику кількість праць, присвячених історії психології (серед авторів – Л. Акімова, Б. Братусь, І. Данилюк, М. Дессуар, О. Іванова, Г. Костюк, Т. Ліхі, І. Маноха, В. Мартинюк, О. Матласевич, В. Москаленко, П. Пелех, І. Пивоварчик, С. Пухно, В. Рибалка, Ю. Рождественський, В. Роменець, П. Саугстад, О. Феніна, М. Хант, О. Чебікін, М.-Л. Чапа, Д. Шульц, С. Шульц та інші), багато сторінок історії української психології залишаються маловивченими. Зокрема, недостатньо дослідженими є питання регіональної історії психології та її впливу на загальний розвиток науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню історії розвитку психології в окремих регіонах України присвячені праці Л. Акімової (Становлення і розвиток вітчизняної експериментальної психології (на матеріалі Південноукра-

їнського регіону), І. Данилюка (Історія психології в Україні: Західні регіони (кінець ХІХ–початок ХХ століття). Проблеми періодизації та основні напрями), О. Іванової (Історія психології ХІХ–ХХ століття (на матеріалі розвитку психології на Слобожанщині), О. Матласевич (Психологічні ідеї гуманізму в світлі концепції Острозьких просвітників ХVІ–ХVІІ ст.), П. Пелеха (Психологія в Києво-Могилянській академії в ХVІІІ столітті), І. Пивоварчик і О. Чебікіна (Історія становлення психологічних наукових шкіл на Півдні України (ХІХ–ХХ ст.), С. Пухно (Університетська психологія в Україні першої половини ХІХ століття), Ю. Рождественського (Київська школа академічної психології першої половини ХІХ ст.), М.-Л. Чапа і В. Шевчук (Історико-культурні передумови становлення Полтавської психологічної школи у ХІІІ–ХХ століттях). Однак історія формування та розвитку психологічної науки на Полтавщині досі залишається недостатньо вивченою. Психологічна думка в цьому регіоні пройшла складні етапи становлення, зміст і специфіка яких потребують подальшого дослідження.

Мета статті: розкриття наукового доробку вчених, які походять з Полтавського регіону, у розвиток загальної, вікової психології та психології творчості.

Виклад основного матеріалу. Серед учених, пов'язаних з Полтавщиною та що займалися дослідженнями в галузі вікової психології та психології творчості, варто відзначити Людмилу Проколієнко (1927–1989), Юрія Гільбуха (1928–2000), Валентина Моляко (р.н. 1937), Володимира Моргуна (р.н. 1947), Петра М'ясоїда (р.н. 1951).

Людмила Микитівна Проколієнко була директором НДІ психології України у 1983–1989 роках, членом-кореспондентом Академії педагогічних наук та головою Українського відділення Товариства психологів у 1985–1989 роках. Вона була

доктором психологічних наук і професором. Народилася у 1927 році в селі Дібрівка Миргородського району Полтавської області [3, с. 165]. Проводила експериментальні дослідження умов, джерел і рушійних сил психічного розвитку дітей та підлітків, застосувавши принципи розвитку активності особистості, єдності свідомості та діяльності в становленні індивідуальності, а також системного підходу в психології. Її науковий доробок охоплює широкий спектр проблем педагогічної, загальної та вікової психології, зокрема питання засвоєння знань учнями середніх шкіл у традиційних і програмованих навчальних системах, вплив комп'ютеризації навчання та взаємозв'язок психічного розвитку і виховання дітей на різних етапах їхнього розвитку. Л. Прокієнко є автором оригінальної психологічної концепції управління пізнавальною діяльністю школярів і має понад 200 наукових публікацій з важливих питань навчання, виховання та розвитку особистості.

Юрій Зіновійович Гільбух – доктор психологічних наук, керівник лабораторії психодіагностики Інституту психології імені Г. С. Костюка, народився в місті Кременчук Полтавської області [1, с. 53]. Його основні наукові інтереси та досягнення пов'язані з теоретичними та прикладними аспектами шкільної та професійної психодіагностики. Дані питання він узагальнив у своїй докторській дисертації «Метод психологічних тестів та шляхи його удосконалення» і в праці «Психодіагностика в школі» серед інших робіт.

Питання вікової психології та психології творчості завжди були в центрі наукових інтересів Валентина Олексійовича Моляко (р.н. 1937) – академіка НАПН України, доктора психологічних наук, професора, завідувача лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, шеф-редактора журналу «Обдарована дитина», творця унікальної системи розвитку, тренінгу та діагностики творчих здібностей КАРУС, лауреата Міжнародної рейтингової премії України у галузі психології імені В. А. Роменця. Народився він у селі Вереміївка Градязького району Полтавської області (нині – Чернобаївський район Черкаської області).

Вчений визначає три основні форми реалізації своєї концепції творчого виховання, що є основою розвитку особистості [2, с. 49–50]:

творча – це систематичне розв'язання різноманітних творчих завдань, як у навчальний, так і позаурочний час, включаючи організацію спеціальних тренінгів для розвитку творчості;

естетична – максимальна естетизація усіх форм життєдіяльності учнів, включаючи осво-

ення національних художніх надбань, народного мистецтва та світової культури;

громадська – постійна участь особистості в колективній діяльності та виконання різних значущих для суспільства справ, у тому числі й поза навчальними закладами.

В. Моляко виокремлює п'ять ключових стратегій у творчій конструкторській діяльності: аналогізування, комбінування, реконструювання, універсальну та стратегію спонтанних дій.

Аналогізування передбачає використання вже відомої конструкції або її елементів, однак не обмежується простим копіюванням. Воно вимагає внесення суттєвих чи другорядних новацій, адаптації відомого до нових умов або його переосмислення.

Комбінування реалізується через перестановку, зміну розмірів, розташування деталей, створення доцільних поєднань, синтез елементів чи варіацій вузлів конструкції. Ця стратегія є найбільш поширеною і застосовується на кожному етапі творчого процесу.

Реконструювання орієнтоване на кардинальні зміни, побудову альтернативного плану або реконструювання, і є найбільш діалектичною, спрямованою на пошук принципово нового.

Універсальна стратегія передбачає збалансоване застосування аналогізування, комбінування та реконструювання без явного домінування жодної з них, що забезпечує рівномірність підходу.

Стратегія спонтанних дій виникає за відсутності чітко визначеного плану, коли пошук рішень здійснюється інтуїтивно, на основі випадкових орієнтирів або методом спроб і помилок.

Усі стратегії мають свої варіації та включають різноманітні тактики як дрібніші складові. Вони можуть спрямовуватися на пошук оптимальної структури, реалізовуватися через синтез або аналіз: спочатку виявлення загального принципу, а потім деталізація, або ж спершу детальна розробка з подальшою інтеграцією елементів і вузлів [2, с. 35].

Стратегія втілюється через конкретні дії, які формують певні мисленнєві тактики. В. Моляко виокремлює низку тактик, характерних для творчої діяльності інженерів-конструкторів, які, однак, можуть застосовуватися і в інших професійних сферах або у навчальному процесі [2, с. 35–38]:

– Тактика інтерполяції передбачає додавання до вже існуючого пристрою нової частини, яка відповідає необхідній функції.

– Тактика екстраполяції спрямована на розширення конструкції шляхом доповнення певного елемента.

– Тактика редукції зосереджується на зменшенні розмірів або швидкостей.

– Тактика гіперболізації полягає у збільшенні параметрів пристрою, тоді як дублювання передбачає повторне використання деталей, вузлів чи функцій у новому механізмі.

– Тактика розмноження реалізується шляхом багаторазового ідентичного застосування одного елемента чи функції.

– Заміну використовують для заміни деталей або вузлів у конструкції, а модернізація – для адаптації механізму до нових умов.

– Конвергенція має на меті об'єднання протилежних елементів, утворюючи новий об'єкт.

– Деформація передбачає зміну пристрою, яка не зачіпає його основної структури чи функцій.

– Тактика інтеграції блоків або деталей дозволяє створити новий пристрій, об'єднуючи кілька відомих частин у нову структуру з іншими функціями.

– Тактика базової деталі додає до головного елемента механізму інші, менш важливі частини, змінюючи його функціональність у потрібному напрямку.

– Автономізація виділяє окрему частину механізму з подальшою реконструкцією решти елементів.

– Послідовне підпорядкування передбачає поступове виконання дій у певному порядку, де всі частини механізму розробляються послідовно відповідно до їхнього місця.

– Перестановка чи зміщення змінює розташування деталей у межах механізму. Диференціація зосереджена на спеціальному розподілі структур і функцій у пристрої.

В. Моляко розробив власну психологічну систему творчого тренінгу особистості. Вона ґрунтується на використанні ключових стратегій конструкторської діяльності, визначених на професійному рівні, та включає спеціальні методи ускладнення, які відтворюють умови реальної виробничої ситуації [2, с. 50]. Ця система успішно пройшла апробацію як в експериментальних умовах, так і в процесі реального навчання інженерів, студентів та школярів. Хоча автор і не надає своїй системі універсального значення, він рекомендує її як ефективний інструмент для активізації та стимулювання творчої діяльності, а також як підготовчий засіб для творчої праці [3, с. 170].

Психологічна система творчого тренінгу, запропонована В. Моляко, ґрунтується на детальному вивченні процесу конструкторської творчості, її етапів, описаних вище, а також стратегій і тактик, які застосовуються професійними фахівцями. Саме на основі виявлених стратегій конструкторської діяльності ця система отримала назву КАРУС, що є аббревіатурою назв стратегій:

комбінування, аналогізування, реконструювання, універсальний підхід, спонтанні дії [3, с. 171].

Ключовим елементом психологічної системи творчого тренінгу КАРУС є організація навчання в спеціально створених умовах із навмисним ускладненням завдань. Для цього В. Моляко розробив низку унікальних методів.

Метод часових обмежень враховує значний вплив фактора часу на розумову діяльність. Згідно з дослідженнями автора, за необмеженого часу учні можуть знаходити кілька варіантів розв'язання задачі, детально продумуючи дії та структуру об'єктів. У разі ж обмеження часу рішення спрощується, і суб'єкт схильний використовувати найбільш знайомі прийоми, часто шаблонні, або ж рішення може спотворюватися, що дозволяє аналізувати загальні тенденції мислення.

Метод раптових заборон передбачає заборону використовувати певні елементи конструкції на окремих етапах розв'язання задачі. Це сприяє руйнуванню стереотипів, зняттю інерції в діях і розвитку гнучкості мислення, дозволяючи адаптувати діяльність до змінних обставин.

Метод швидкісного ескізування полягає у швидкому зображенні всього, що уявляє учень у процесі розв'язання задачі. Учням пропонується безперервно малювати всі ідеї та конструкції, що виникають у ході роботи. Це дозволяє фіксувати трансформації образів, аналізувати зв'язок між поняттями і візуальними уявленнями, а також сприяє розвитку самоконтролю і вдосконаленню творчого процесу.

Метод нових варіантів вимагає пошуку альтернативних підходів до розв'язання задачі на будь-якому етапі її виконання. Він стимулює творчий пошук, урізноманітнення рішень і може розглядатися як різновид методу раптових заборон.

Метод інформаційної недостатності активізує мислення шляхом подачі завдання з очевидним браком даних. Ця методика дозволяє оцінити наявні знання і уявлення учня, а її модифікація, що включає різні форми подачі інформації, поглиблює процес пізнання.

Метод інформаційної перенасиченості діє через додавання до задачі надмірної кількості даних, які ускладнюють пошук корисної інформації. Така ситуація вчить учнів відокремлювати суттєве від несуттєвого.

Метод абсурду базується на постановці нерозв'язних задач, таких як створення вічного двигуна. Це сприяє розвитку нестандартного мислення і пошуку нових рішень.

Метод ситуаційної драматизації змінює умови задачі шляхом введення нових питань або вимог, що сприяє адаптації до несподіваних обставин.

Використання цих методів має бути ретельно продуманим і адаптованим до індивідуальних особливостей учнів. Система КАРУС вимагає модифікації відповідно до віку, рівня підготовки та конкретних завдань навчання, щоб уникнути ризику «пригнічення» творчої активності.

В. Моляко пропонує свій «реєстр визначень» сутності творчого обдарування та його реальних рівнів, який можна розглядати як перелік творчих цінностей, ресурсів, потенціалів і здібностей, властивих творчо обдарованій особистості як суб'єкту створення нових цінностей. До цього реєстру включено:

Задатки – спадкові анатомо-фізіологічні особливості, які стають основою для розвитку здібностей творчо обдарованої особистості.

Нахили – вибіркова спрямованість особистості на певну діяльність, що базується на її інтересах, стійких потребах у виконанні цієї діяльності та прагненні до її вдосконалення; формує основу покликання.

Здібності – індивідуальні властивості, які дають змогу особистості успішно опанувати конкретну діяльність і ефективно її виконувати.

Загальні здібності – універсальні індивідуальні риси, що забезпечують опанування будь-якої діяльності та її реалізацію.

Спеціальні здібності – індивідуальні властивості, які дозволяють досягати успіху у певній сфері діяльності.

Творчі здібності – здатність успішно здійснювати будь-яку або конкретну творчу діяльність (наприклад, літературну).

Обдарованість – унікальне поєднання здібностей, інтересів і потреб, яке забезпечує виконання діяльності на якісно новому, високому рівні, що перевершує середній.

Творча обдарованість – здатність особистості вирішувати творчі завдання та виконувати творчу діяльність з більшою оригінальністю, ніж це можливо за наявності звичайних творчих здібностей.

Талант – комплекс властивостей особистості, що дозволяє досягати значних успіхів у виконанні творчої діяльності на високому, оригінальному рівні.

Геніальність – системна характеристика, що свідчить про виняткову оригінальність і значущість досягнень особистості, які суттєво перевершують рівень навіть талановитої діяльності.

Цей реєстр відображає багатогранну природу творчого обдарування в його динаміці та різноманітних аспектах. Система КАРУС розроблена в різних варіантах, адаптованих до індивідуальних або колективних форм творчості, умов її застосування, особливостей цільової аудиторії та масштабу навчання.

Володимир Федорович Моргун також вивчає питання педагогічної та вікової психології. У своїх працях «Багатопараметральна концепція особистості та вікова профорієнтація» і «Тип особистості та професійна орієнтація школярів» він розробляє систему вікової профорієнтації, яка включає такі етапи: «гармонійний розвиток задатків і здібностей у дітей, ігрова профорієнтація дошкільників, профінформація та трудове навчання молодших школярів, політехнічна освіта, виробнича праця та пропаганда у підлітковому віці, профконсультування, профвідбір і профкваліфікація старшокласників, професійне навчання та профадаптація у юнацькому віці, підвищення кваліфікації, перекваліфікація, переорієнтація та повернення до професії в зрілому віці» [3, с. 178].

Аналізуючи концепції сугестопедії та поетапного формування нових дій і понять, учений довів, що теорія поетапного формування розумових дій здатна інтегрувати теоретичні та практичні досягнення сугестопедії в організації навчального процесу та забезпеченні його ефективності. Основними напрямками досліджень В. Моргуна та заснованої ним психологічної школи є теоретичні та прикладні проблеми психології особистості, вікової, педагогічної та соціальної психології; розвиток мотивації та творчого мислення учнів, психологічний супровід профорієнтації, психологічні умови розвитку педагогічної рефлексії, розвиток особистості в етносі та культурі, особливості делінквентної поведінки, емпатія та атракція у системі «вчитель-учень», мотивація кохання, мотивація суспільно-політичної активності молоді тощо.

Петро Андрійович М'ясоїд (нар. 1951) – кандидат психологічних наук, народився в селі Луценки Лохвицького району Полтавської області. Він є автором численних наукових публікацій, серед яких підручник «Загальна психологія» та «Задачі з курсу загальної психології» [3, с. 179]. Крім того, П. М'ясоїд є автором методики непрямой експрес-діагностики рівня психічного розвитку дошкільника (РПР), що базується на уявленнях про психічний розвиток як закономірний перехід від одних психічних новоутворень до інших.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Враховуючи мету нашої публікації, нами було вивчено та охарактеризовано наукову спадщину Ю. Гільбуха, Л. Проколієнко, В. Моляко, А. В. Моргуна, М'ясоїда у галузі загальної і вікової психології та психології творчості. Становлення і розвиток даної галузі є одним із критеріїв перетворення психології на сучасну та актуальну

наукову дисципліну. Вищевказані психологи зробили внесок у розробку наукових теорій про унікальність і складність психічного життя особистості, її структуру, творчість, самореалізацію та психічне здоров'я.

Список літератури:

1. Верещак Є. П. Розумом і наполегливою працею : (Штрихи до портрету вченого: Гільбух Ю.). *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. № 3. С. 53–54
2. Моляко В. О. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2008. 241 с.
3. Шевчук В. В., Чепа М.-Л. А. Історико-культурні передумови становлення Полтавської психологічної школи у XVIII–XX століттях : монографія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2015. 256 с.

© В. В. Шевчук, М. М. Тесленко, Л. П. Клевака, 2024

Оглядова стаття

Надійшла до редакції 12.12.2024

Прийнято до публікації 18.12.2024

References:

1. Vereshchak, Ye. P. (2001). Rozumom i napolehlyvoiu pratsiu : (Shtrykhy do portretu vchenoho: Hilbukh Yu.) [With reason and hard work: (Stitches to the portrait of a scientist: Gilbukh Yu.)]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. № 3. S. 53–54.
2. Moliako, V. O. (2008). Psykholohichne doslidzhennia tvorchoho potentsialu osobystosti [Psychological study of the creative potential of an individual: monograph] : monohrafiia. K. : Pedagogichna dumka. 241 s.
3. Shevchuk, V. V., Chepa, M.-L. A. (2015). Istoryko-kulturni peredumovy stanovlennia Poltavskoi psykholohichnoi shkoly u XVIII–XX stolittiakh [Historical and cultural prerequisites for the formation of the Poltava psychological school in the 15th–20th centuries] : monohrafiia. K. : Vydavnychyi Dim "Slovo". 256 s.